

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
An Investigation of Understanding Realization of the Ritual landscape of
Iranian Baths in Islamic Era Through the Texts, Designs and Structures
Case Study of Ritual Motifs and Manifestations: Ganjali-Khan Baths in
Kerman
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

آیین حمام

تحقق منظر آیینی حمام ایرانی در دوران اسلامی از خلال متون، ساختار حمام و نقوش تزئینی

(نمونه موردی: نقوش و مظاهر آیینی: حمام گنجعلی خان کرمان)*

احمد صابری نهرفروزی**

کارشناس ارشد معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۷/۲۵ تاریخ اصلاح: ۹۸/۰۲/۰۲ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۵/۰۴ تاریخ انتشار: ۹۸/۰۷/۰۱

چکیده

حمام و فرآیند استحمام فراتر از یک مکان و به تبع آن فعالیتی مرتبط با بهداشت فردی و عمومی، در شکل سنتی خود در جامعه ایرانی یک فعالیت جمعی بوده که رفته رفته و در اثر ورود ذهنیت انسان به یک فضای جمعی معمارانه در طول زمان مشمول قاعده عینی-ذهنی شده است. همچنین در اثر ارتباط اجتماعی، باورهای مذهبی، نفوذ جامعه طبقاتی و سنت‌های فرهنگی به پدیده‌ای فراتر از فعالیتی جمعی، عملی شخصی یا مربوط به گروه اجتماعی خاص بدل شده است و ضمن احاطه بر همه این گروه‌ها به دلیل سپری شدن بخش قابل توجهی از زمان مردم جامعه سنتی در این کالبد و ریشه‌یافتن این بنا در ارسن‌های شهری، محلات، کوی‌ها و برزن‌ها در بازه‌ای طولانی از تاریخ زیست انسان، وجهی ناخودآگاه، ممزوج با عرف و باورهای مذهبی به خود گرفته و به بیانی دیگر به شکل یک آیین اجتماعی درآمده است. در این مجال سعی بر آن بوده است که از طریق ریشه‌یابی رفتار اجتماعی حمام و وقایع مرتبط با آن از خلال بررسی منابع کتابخانه‌ای شامل مطالعه متون تاریخی و ادبی و بررسی میدانی نقوش و آثار به‌جامانده از حمام‌های ایرانی با محوریت مطالعه نگاره‌های حمام «گنجعلی‌خان» کرمان به‌عنوان یکی از کامل‌ترین حمام‌های واقع در ارسن‌های شهری ایران، صحت این ادعا که حمام فراتر از یک عمل بهداشتی یا فردی، یک آیین اجتماعی در جامعه سنتی ایران بوده است، راستی‌آزمایی شود.

واژگان کلیدی

حمام، منظر آیینی، نقوش و تزئینات حمام، حمام گنجعلی‌خان، فضای جمعی.

مقدمه

مفهومی فراتر از آنچه در کالبد و کارکردشان نهفته است به خود گرفته‌اند. با بررسی متون تاریخی، سفرنامه‌ها و نگاره‌ها می‌توان دریافت که این مکان‌ها دارای نقشی فعال در ساختار و حیات اجتماعی شهرهای ایران در دوران سنت بوده‌اند. با بازشناسی روابط اجتماعی، سنن مردمی، نقوش تزئینی و در مرتبه بالاتر آیین‌های جمعی شکل‌گرفته در کالبد این فضاها می‌توان به ذهنیات و معانی مشترکی پی برد که کیفیات فضایی خاص برای

در بسیاری جوامع، از جمله ایران دسته‌ای از فضاهای عمومی به سبب محدودیت‌ها، قابلیت‌ها و مرتبت شدن زمان بر آنها

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی گردشگری منظر بومی کرمان است که در سال ۱۳۹۶ در پژوهشکده نظر و به سرپرستی دکتر «سید امیر منصوری» صورت پذیرفته است.

** ahmad.saberi72@gmail.com ۰۹۳۳۶۰۲۲۲۴۴

تحقیق پیرامون موضوع حمام‌های سنتی ایران، پژوهشی به قدمت بازشناسی این حمام‌ها در عصر حاضر بوده که از ابتدا در آثار مستشرقین و محققین حوزه معماری و شهر ایران مورد توجه بوده است.

از مهم‌ترین آثاری که ریشه‌های طهارت و شست‌وشو را در ایران باستان مورد مطالعه قرار داده، مقاله «آیین‌های طهارت در دین زرتشتی» نوشته «محمد مشهدی نوش‌آبادی» و «عباس رجبی گوندره» در سال ۱۳۹۲ است.

یکی از آثار مهمی که به تفصیل در باب حمام سنتی ایرانی و نحوه مراجعه مردم و ساختار فضایی آن به پژوهش پرداخته «کتاب بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران» از «وحید قبادیان» در سال ۱۳۷۷ است که در آن ذیل فصل مجزائی به نام حمام، ضمن توضیح ساختار فضایی این بنا، چگونگی استفاده و جایگاه آن در رسوم و فعالیت‌های جمعی ایرانی را شرح می‌دهد.

از حیث توجه به نقوش تزئینی حمام، «محمد علی مخلصی» در «تزئینات و آرایه حمام» در ۱۳۸۲ به دسته‌بندی انواع نقوش حمام در دوره‌های مختلف و تکنیک‌های مختلف می‌پردازد. از نظر بررسی وجوه معنایی مستتر در این گونه ابنیه، «الهه رضایی» و «مهدی باتقوا» در همان سال در مقاله «حمام در ادبیات منظوم ایران» جایگاه آن از حیث شکل‌گیری فرهنگ عامه و سواد منظوم فارسی را بررسی کرده‌اند.

بررسی جایگاه حمام در فرهنگ ایرانی و ریشه‌های آن به تفصیل در مقاله «حمام و استحمام در فرهنگ ایرانی» نوشته «علی محمد سجادی» در سال ۱۳۸۲ مورد نظر قرار گرفت. «محمد افروغ» پژوهشی با عنوان «ویژگی‌های حمام‌های ایران در دوره صفوی» در ۱۳۸۸ انجام داده است که در آن از علل مادی و معنایی ساخت حمام سنتی ایرانی سخن می‌گوید.

بررسی ریشه‌های اجتماعی ساخت حمام با در نظر گرفتن تأثیر این بنای عمومی در تحولات اجتماعی-سیاسی ایران در مقاله «حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده‌های میانه تاریخ» اثر «مامعلی شعبانی» و «سعیده جبار» در سال ۱۳۹۳، پژوهش مهم دیگری است که با تحلیل نمونه رویدادها به بررسی تأثیرات فراکالبدی حمام می‌پردازد.

با محدودتر شدن گستره تحقیق به حمام گنجعلی‌خان و مراجعه به متون تاریخی و ادبی پیرامون این بنا، وجوه جدیدی از توجه حکومت صفوی به آثار جمعی احداث ابنیه عام‌المنفعه به خصوص قائل‌بودن اجر اخروی برای آن آشکار می‌شود. چنانکه در نامه شاه‌عباس به گنجعلی‌خان در جستار «باستانی پاریزی» پیرامون زندگی «گنجعلی‌خان» و افزودن عمارت هرات و قندهار آمده است: که «تو بناهای

شکل‌گیری تعاملات اجتماعی را در این فضاها فراهم کرده‌اند و کیفیت اجتماعی منحصر به فرد این فضاها را در عرصه‌های مختلف شهری بازتولید کرد. این فضاها با اضافه شدن عملکردهایی بالاتر از نیازهای صرفاً فیزیکی، بار معنایی یافته و روایت‌گر آیین و به تبع آن فرهنگ شده‌اند و به دلیل آنکه ناشی از تعاملات انسان با محیط پیرامونی براساس فعالیت‌های جمعی و آیینی هستند، در زمره مناظر آیینی شمرده می‌شوند. به بیان دیگر می‌توان گفت که آیین، زیرمجموعه فرهنگ است و منظری که می‌سازد، در عین آنکه فرهنگی است، به واسطه اهمیت نمادهای آیینی در آن، منظر آیینی خوانده می‌شود (منصوری، ۱۳۹۲، ۵).

مکان‌های آیینی که سابقه‌ای با قدمت پیش از ورود اسلام به ایران دارند؛ از قابلیت‌های رفتاری و اجتماعی بالایی برخوردار بودند که تحت تأثیر رویدادها، فرهنگ و فعالیت‌های اجتماعی شکل می‌گرفته‌اند. یکی از مهم‌ترین فضاهای حاوی کیفیت در شهرهای ایرانی گرمابه‌ها یا حمام‌های عمومی شهری بوده‌اند که علاوه بر بعد خدماتی و عمومی، از جمله آیینی‌ترین فضاهای جمعی شهرها و محل شکل‌گیری مبادلات اجتماعی محسوب می‌شده‌اند.

در ایران باستان شست‌وشوی بدن امری مورد اشاره در متون مذهبی بوده و به شکل فردی و جمعی مورد توجه قرار می‌گرفته است. آب به‌عنوان یکی از موارد پاک‌کننده مورد نظر بوده است. از دوره پیش از اسلام آثاری از حمام‌های خصوصی در کاخ تخت جمشید (دوره هخامنشی)، کاخ آپادانا در شوش و کاخ آشور یافت شده که وجود ساختار عمومی و خصوصی در آنها نشان‌دهنده توجه به مسئله سلسه‌مراتب فضایی و آیین‌های مخصوص شست‌وشو است.

اما تکوین حمام‌های سنتی به‌گونه‌ای که تا پیش از سیستم لوله‌کشی جدید شهری مورد استفاده مردم قرار بگیرد به دوره اسلامی بازمی‌گردد. احداث حمام از جمله کارهای عام‌المنفعه محسوب می‌شده و امرا و صاحب‌منصبان به احداث حمام در مرکز شهر و یا بازار اقدام می‌کردند (قبادیان، ۱۳۷۷، ۲۷۴).

در این پژوهش تأثیرات اجتماعی ناشی از ابعاد آیینی حمام‌های سنتی ایرانی پس از اسلام با تکیه بر نمونه موردی حمام گنجعلی‌خان کرمان به‌عنوان یکی از کامل‌ترین حمام‌های تاریخی ایران برای بررسی مظاهر این آیین‌ها و نقوش، مورد بررسی و کنکاش قرار گرفته است و به دنبال این فرض بوده که حمام بر مبنای تکامل نقش خود در ساخت اجتماعی در طول زمان، نه یک کالبد معماری صرف که ظرفی برای بیان آیین‌ها و فعالیت‌های اجتماعی در عصر سنت بوده است.

حمام‌ها به لحاظ تنوع فضایی معمولاً شامل خلوت، شاه‌نشین، صحن، دستشویی، خزینه، تون یا گرمخانه بوده و هریک از این فضاها به وسیله راهرو و هشتی از یکدیگر جدا می‌شدند تا دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم شود. هریک از فضاهای مرتبط دارای عملکردی خاصی بوده که افراد با قرارگیری در آنها و التزام به نوع خاصی از رفتارها در آیینی جمعی شریک می‌شده‌اند.

حمام؛ محمل بروز آیین‌ها و فعالیت‌های اجتماعی

بدون شک حمام یا گرمابه تنها مکان شست‌وشوی بدن و محمل بروز آیین‌های مربوط به طهارت-پیش و پس از اسلام-نبوده است. بهره‌بردن از مکان‌هایی مانند پادیاب (پادیابو)، معابد ستایش الهه آب (آناهیتا) و بقایای حمام‌های کاخ‌های سطلنتی هخامنشی مانند آپادانا در شوش و وجود آیین‌ها و مناسک طهارت همچون «برش‌نوم»، «سی شور»، «آپه مان» و... (مشهدی نوش‌آبادی و رجبی گوندره، ۱۳۹۲، ۷۶ و ۷۷) نشان‌دهنده اهمیت شست‌وشو و طهارت و پیوند آن با احکام مذهبی، فعالیت‌های جمعی و آیین‌های مردمی در فرهنگ ایران است.

از جمله علل ساختار شکل‌گیری حمام‌های مهم شهرهای ایرانی در دوران سنت مؤلفه‌های مادی و معنایی-که در بند قبل ذکر شده- در کنار میزان توان مالی و امکانات حاکمیت، خیرین و یا کسبه برای احداث این بنا اهمیت مکان استقرار آن را اهمیتی دوچندان می‌بخشید؛ اهمیتی که از یک‌سو وجه لازم تأمین دسترسی عمومی به حمام و از سوی دیگر عامل نزدیکی بنا به ارسن شهری و یا دارالحکومه شهر به عنوان نمایش بخشی از خدمات عمومی بوده است. قرارگیری حمام در مرکز شهر به عنوان نقاطی که عمدتاً حیات اجتماعی در آنها تبلور می‌یافته در ترکیب با ابعاد جمعی و آیینی استحمام، این فضاها را به فضاهای جمعی مناسبی مبدل می‌ساخته است.

تاریخ تحولات اجتماعی-سیاسی ایران در سده‌های میانه اسلامی بیانگر این واقعیت بوده که حمام در کنار جلوه‌گاه‌های دیگر معماری ایرانی اسلامی، همواره به عنوان یکی از ساخت‌های اثرگذار در تاریخ تحولات این دوره ظاهر شده است (شعبانی و جبار، ۱۳۹۳، ۹۰).

اهمیت حمام‌ها به عنوان فضاهای جمعی در منظر شهرهای ایرانی دوره اسلامی نظیر کرمان از طریق دو عامل مکان‌یابی مناسب و ماهیت آیینی استحمام در فرهنگ ایرانی قابل بازشناسی است؛ عللی که در ارتباط با یکدیگر منجر به قوام‌یافتن حمام در فرایند تکامل تاریخی خود بوده‌اند. مسئله‌ای که می‌توان آن را این‌گونه بیان کرد که با شکل‌گیری

خود از مسجد و حمام و آب‌انبار همه را به همان صورت که شروع کرده‌ای تمام کن... چه شکایت و فریادهای مردم تمام می‌شود اما عمارات و آثار خیر باقی می‌ماند» (باستانی پاریزی، ۱۳۴۳، ۶۵).

بررسی نقوش و خوانش معنا و فهم منظرین حمام‌های ایرانی پژوهشی است که در نشریه باغ نظر (۱۳۸۷) با عنوان «بررسی و تحلیل تزئینات معماری در مجموعه گنجعلی خان شاهکاری از هنر عصر صفوی در کرمان» توسط «شهره جوادی» انجام گرفته و به ریشه بسیاری از نقوش و تزئینات این مجموعه و تحلیل معنایی آنها پرداخته است موضوعی که در پژوهش پیش‌رو به عنوان پایه تحلیل و مطالعه مورد استفاده بوده است.

حمام ایرانی، شکل‌گیری و ساختار

ساختار حمام‌های ایرانی ریشه در طریقه زیست ایرانیان پیش از اسلام و تحت تأثیر ادیان باستانی این سرزمین و آیین‌هایی چون پاکی و طهارت دارد.

به جز اندک آثار باقی‌مانده از گرمابه‌های شاهانه تخت جمشید، مورد مطالعه مناسبی برای فهم ساختار معماری این حمام‌ها به دلیل جنگ‌ها و خرابی‌های فراوان قرون متمادی به دست نیامده است. عمده آثار حمام‌های به جامانده در ایران مربوط به عصر پس از حمله مغولان به ویژه عصر صفوی است. از حمام‌های شهری پیش از این دوره به دلایلی همچون حمله مغولان، عقاید خرافی و عدم باور حکام اولیه مغول به شست‌وشوی سر و بدن، تنها می‌توان به مستندات مکتوب پزشکی و ادبی اثری مشاهده کرد.

عمده دلایل شکل‌گیری حمام در این دوران بر مبنای دو عامل است:

۱. ضروریات و مؤلفه‌های مادی: شامل قدرت اعمال حاکمیت حکومت، وسعت شهرها و افزایش جمعیت، ثبات قدرت و توسعه اقتصادی.

۲. مؤلفه‌های معنایی: شامل احکام فقهی پاکی و نجاست، نظافت در ادیان و هنردوستی حکام و پادشاهان قابل دسته‌بندی هستند (افروغ، ۱۳۸۸، ۹۶).

تکامل ساختار سازه‌ای کالبد حمام، تنوع و گستردگی فضاها، و غنای تزئینات در آنها همواره تابعی از دو عامل فوق بوده است.

در ایام قدرت‌گرفتن حکومت شاه‌عباس صفوی، با گماشتن گنجعلی‌خان به عنوان حاکم منطقه کرمان و برقراری امنیت تجاری و بازرگانی، توسعه اقتصادی کرمان در کنار اهمیت علمای مذهبی و هنرپروری گنجعلی‌خان به ساخت ارسن گنجعلی‌خان و حمام ارزشمند آن منجر شد.

برگزاری برخی آیین‌های خاص وابسته به مراسم عروسی همچون حمام عروس، حمام داماد (به طور معمول با خویشان و دوستان)، حنابندان و... حمام به یکی از محل‌های اصلی برگزاری آیین‌های ازدواج بدل می‌شد. مشاهده سنگ حنابندان، آفتابه‌لگن و نقوش بزم و نوازنده در حمام گنجعلی‌خان از نمودهای تأثیر آیین‌های ازدواج بر حمام است (تصویر ۱).

حمام‌ها از منظر کارکرد اجتماعی‌شان محلی برای ملاقات عمومی و نیز مذاکرات خصوصی آنان بوده‌اند. حمام عمومی مکانی برای آشنایی‌ها، دیدوبازدیدها بود و اساساً بسیاری از بحث‌ها، قهر و آشتی‌ها در حمام صورت می‌گرفت (روح‌الامینی، ۱۳۵۸، ۱۳).

«در این خصوص، می‌توان به شعر مشهور سعدی با مطلع (گلی خوشبوی در حمام روزی/ رسید از دست محبوبی به دستم... اشاره کرد) که خود از معاشرت و هم‌نشینی و ایجاد دوستی با دیگران در حمام و نیز تأثیرات مثبت این هم‌نشینی

الف

ب

تصویر ۱. الف، ب: نقوش و ابزار حمام و کارکرد آیینی آنها-حمام گنجعلی‌خان. عکس: احمد صابری نهر فروزانی، ۱۳۹۶.

شخصیت اجتماعی این‌گونه ابنیه در فرهنگ عمومی، اهمیت فهم ماهیت آیینی و مکان‌یابی احداث آن، لازم و ملزوم یکدیگر می‌شده‌اند.

• مکان‌یابی حمام

«مکان‌یابی و قرارگرفتن حمام‌ها در گذرگاه‌های عمومی، راسته‌بازارها، کاروانسراها و نزدیکی مساجد موقعیت ممتازی به آنها می‌بخشید که بر کارکردهای آن در تحولات اجتماعی می‌افزود» (Floor, 1988, 864&865).

حمام‌ها به عنوان محل ملاقات اصناف و اقشار مختلف جامعه در طول روز، همواره در کنار کانون‌های خبری دیگری چون مسجد، بازار و آسیاب، محل اطلاع‌رسانی و ردوبدل کردن آخرین اخبار و شایعات بوده‌اند.

حمام‌ها اماکن مناسبی برای اطلاع‌رسانی عمومی بوده و بازرگانی که از سرزمین دیگر وارد شهر می‌شد، برای رفع خستگی و از همه مهم‌تر برای آگاهی از اوضاع و احوال شهر نخست به حمام می‌رفت و بدین طریق می‌توانست به آخرین اخبار و همچنین تحولات شهر، دست بیابد (فضل‌الله همدانی، ۱۳۵۸، ۲۰۶).

به عنوان مثال، خبر بخشیدن صله سلطان محمود به فردوسی و در حقیقت رد کردن بذل و بخشش سلطان غزنوی، از همین رسانه به همه جا رسید (نظامی، ۱۳۸۰، ۲۲۳).

• ماهیت آیینی حمام

ماهیت آیینی عمل استحمام، به عنوان عملی جمعی و تجلی کالبدی آن در ساختار حمام که به صورت تقسیم دقیق فضاها بر مبنای عملکرد مشترکشان دیده می‌شود سبب مشارکت حس تعالی شخصی و حس نزدیکی به سایر مشارکت‌کنندگان در میان افراد شده و به ابعاد اجتماعی آن قوام می‌بخشیده است.

سنت‌های ادیان باستانی در فرهنگ ایران و انتقال احکام طهارت و شست‌وشو در شکل‌های گوناگون و طهارت و شست‌وشو با آب، یکی از هزاران عللی است که همراهی و تطبیق‌پذیری مردم ایران با احکام دین اسلام را تسهیل کرد. آیین‌ها به عنوان ابزار انتقال باورهای انسان در طول زمان مطرح هستند که نمود کالبدی حاصل از فعالیت‌های انسان جهت حفظ آنها مناظر آیینی را شکل داده است. اهمیت این مناظر از این‌رو قابل توجه است که به دلیل پیوند با گذشته آیینی و اعتقادی انسان‌ها، زمینه حفظ و تداوم هویت جوامع را به عنوان مفهومی منتشر در زمان فراهم می‌کنند (ابرقویی‌فرد، صابونچی و فرزین، ۱۳۹۷، ۷).

به دلیل حضور جمعی زنان در حمام و شکل‌گیری ارتباطات وسیع اجتماعی، خانوادگی و... بسیاری از خواستگاری‌ها و وصلت‌ها از همین طریق صورت می‌پذیرفت. همچنین با

الف

ب

تصویر ۲. الف، ب: تفکیک صنوف در بینه و رختکن حمام، حمام گنجعلی خان. عکس: احمد صابری نهرفرزانی، ۱۳۹۶.

است. حمام گنجعلی خان که تا چندی پیش از زمهره حمام‌های قابل استفاده بوده و در حال حاضر به موزه تبدیل شده است در سه بخش رختکن، فضای واسطه و گرمخانه، دارای کاشی‌کاری‌های نفیس به شیوه کاشی هفت‌رنگ و با نقوش متنوع هندسی، گل و بته، اندام و چهره انسان و کتیبه‌های خطاطی است (جوادی، ۱۳۸۷، ۴۳).

قرارگیری در میدان عمومی و حکومتی شهر، قراردادن در محور بازار و ارتباط با کوچه‌ها و محلات اطراف موقعیتی ویژه و خاص به این حمام بخشیده که آن را به ظرفی برای تحقق اجتماعات مردمی در سه سطح عمومی، نیمه عمومی (صنفی) و خصوصی بدل می‌ساخته است.

در بررسی نقوش و هنر به کار رفته به منظور خوانش معنا و ارتباط آن با سنن جامعه باید به این نکته توجه داشت که اراده انسان بر صرف هنر در ابنیه و فضاهای عمومی شهری در تاریخ، از یک سو به امر حکومت و از سوی دیگر به توان

حکایت دارد» (شعبانی و جبار، ۱۳۹۳، ۹۴).

وقوع حوادث تاریخی، فرهنگی و علمی نوع دیگری از کارکردهای اجتماعی حمام را در سده‌های میانه اسلامی تاریخ ایران به نمایش می‌گذارد؛ در حقیقت حمام به عنوان یکی از کانون‌های مهم در تحول فکری جامعه عمل می‌کرد. در نمونه‌ای برجسته می‌توان به قتل «امیرکبیر» در حمام فین کاشان اشاره کرد که حادثه‌ای بسیار تأثیرگذار در تاریخ ایران است. «حمام، محل تذکر و اندرز نیز بود، زیرا به حمام عمومی رفتن عارفان و عالمان که معمولاً به درازا می‌کشید، فرصتی برای پرسش و پاسخ سالکان و علاقه‌مندان به بحث و اشارات عرفانی و حکمت‌آمیز بود؛ به عنوان مثال «محمد بن منور»، مؤلف «اسرارالتوحید» به چند مورد از حمام رفتن شیخ ابوسعید ابی‌الخیر و مباحثاتی که با عالمان و مردم عادی پیرامون موضوعات اخلاقی و عرفانی داشته، اشاره کرده است» (محمد بن منور، ۱۳۸۱، ۲۵۵).

حمام‌ها در تاریخ اجتماعی ایران پس از اسلام، خود معیاری برای تشخیص طبقات اجتماعی بوده‌اند. در حمام‌ها نیز میان طبقات پایین و طبقات بالای جامعه تمایز وجود داشته و افراد براساس موقعیت اجتماعی‌شان در قسمت‌های مختلف آن جای می‌گرفتند؛ نمونه بسیار مشخص این تفکیک و تمایز را می‌توان در بینه و رختکن حمام گنجعلی خان و دیواری که صنوف و رسته‌های مختلف اجتماعی را از هم تفکیک کرده مشاهده کرد (تصویر ۲).

از سوی دیگر فرایند استحمام در گرمابه یا حمام سنتی ایرانی خود از سلسله‌مراتب‌ها و مراحل مختلفی تشکیل شده است که متناسب با مناسبت‌ها یا مراسم نیز این فرایند متنوع می‌شده است. به این معنی اگر آیین را عملی جمعی و دارای روش و اسلوب با مقاصد مذهبی یا غیرمذهبی در طول زمان و وابسته به مکان رخداد بدانیم، حمام کردن از لحظه ورود به سربینه تا خروج از گرمخانه و پوشیدن لباس‌ها خود یک آیین جمعی، دارای اسلوب و تابع قواعد نانوشته انسانی و اعتقادی است.

• حمام گنجعلی خان، ساختار، نقوش و آیین

در بررسی دو عامل پیرامون حمام‌های ایرانی، یکی از کامل‌ترین حمام‌های ایرانی از حیث تعدد و تنوع فضایی، نقوش و تزیینات و سلسله‌مراتب ساختاری حمام ایرانی، حمام گنجعلی خان واقع در ارسن گنجعلی خان کرمان است. از نظر مکان‌یابی همان‌طور که پیش‌تر گفته شد حمام‌ها معمولاً در مراکز محلات و یا در مجاور راسته‌های بازار و یا گذرهای اصلی احداث می‌شده‌اند. حمام گنجعلی خان نیز در دوره صفوی به فرمان حاکم شهر کرمان، در ارسن گنجعلی خان ساخته شده که مجموعه‌ای از فضاهای عمومی شهری را شامل می‌شده

آن می‌توان نمود باورهای عامیانه در شکل‌گیری یک فضای اجتماعی آیینی را به وضوح مشاهده کرد. «در لابلای افکار و عقاید فولکلور، ردپایی از وجود دیو و پری درون حمام می‌توان جست. در قصه‌های شبانه در شب‌های بلند زمستان، جن و پری‌هایی که درون حمام به رقص و پای‌کوبی شبانه مشغول بودند، ترس در دل بچه‌ها می‌افکندند. «دهخدا» در «امثال و حکم» می‌گوید: «برحسب نظر عامه، طایفه جن در تاریکی شب به حمام‌ها و سرچشمه‌ها و بیشه‌ها و جنگل‌گرد آیند» (رضایی و باتقوا، ۱۳۸۲، ۱۷۲). یکی از اولین نقوشی که در این رابطه در حمام گنجعلی‌خان جلب توجه می‌کند، نقاشی‌های سردر حمام است که با نقوشی از اجنه در کنار روایت «خسرو و شیرین» و «بهرام گور» به عمیق‌بودن باورهای خرافی در کنار داستان‌ها در میان مردم و بروز آنها در حمام به عنوان یک فضای مردمی اشاره دارد (تصویر ۴).

در تزئینات حمام گنجعلی‌خان، مجموعه نسبتاً متنوعی از تزئینات فوق‌الذکر، قابل‌رؤیت است. در قسمت سردر، گرمخانه و رختکن با کاشی‌های ارزشمندی شامل نقوش گل و بوته، گل و گلدان و پرند و صحنه‌های حماسی از شاهنامه فردوسی تزئین شده است. تابلوهای طبیعت‌گرا در گرمخانه و سردر حمام با انواع رنگ‌ها و شکل‌های طبیعی (رنالیستی و ناتورالیستی) و همچنین نقش‌های نمادین و هندسی از نمونه‌های قابل توجه در تزئینات مجموعه ابراهیم‌خان است (جوادی، ۱۳۸۸، ۲۱).

در دو طرف ورودی حمام دو تابلوی مستطیل شکل به صورت عمودی و کشیده که دارای نقش گلدان گل و پرندگانی است و روی شاخه‌های درخت قرار دارند. دو طرف گلدان و پایین تابلو دو کبک کوهی دیده می‌شود. کبک کوهی از پرندگانی است که در هنر کرمان زیاد استفاده شده است؛ طوطی، شانه‌به‌سر، کبوتر و گنجشک نیز در نقوش این خطه بارها آمده و در نقش قالی‌ها و هنرهای دستی به دفعات اجرا شده است (همان).

در فهم نقوش و هنر مورد استفاده در این حمام، به عنوان نمونه می‌توان این مهم را دریافت که نقوش سه‌گانه اشاره شده در قالب نقوش حیوانی، گیاهی و انسانی، خود در سه سطح، نمایانگر معنای دریافتی مردم و هنرمندان از محیط پیرامونی خود است. این سه سطح شامل ۱. عقاید، باورها و روایات که در قالب مصورسازی داستان‌های کهن، باورهای خرافی و شمایل مذهبی مجسم می‌شود. ۲. مراسم و رویدادهای اجتماعی که عمدتاً شامل مراسمی است که کالبد حمام پذیرای آنها بوده و مربوط به مراسم عروسی، حنابندان، جشن و پای‌کوبی است، و یا به طبقه اجتماعی گروه‌های استفاده‌کننده از حمام می‌پردازد. ۳. منظره‌پردازی اقلیم

مردمی استوار بوده که در مورد اول عموماً هنر شاهانه، دارای اسلوب مشخص و رسمی و در مورد دوم هنر مردمی، عام و تا حدی بیانگر آیین اجتماعی و باورهای مردمی بوده است. گاه به تناسب بنا و فضای معماری این دو راه هنرها به هم نزدیک می‌شده‌اند و در بناهایی همچون حمام عمومی شهر که با اراده حکومت ساخته شده و مورد استفاده مردم قرار می‌گرفته‌اند.

به طور کلی نقوش مورد استفاده در حمام را می‌توان به ۳ دسته نقوش حیوانی، نقوش گیاهی و نقوش انسانی تقسیم کرد. وجود نقوش انسانی در حمام به سبب غیبت در سایر فضاهای معماری ایرانی پس از اسلام، معنای ویژه‌ای به آن بخشیده است. تصاویر جوانان و نوجوانانی که تازه موی بر صورت آنها رویده و همچنین زنان ساقی و خنیاگر، مهم‌ترین نقوش تصویر انسانی حمام‌ها را تشکیل می‌داد.

منظره‌سازی در کاشی‌کاری داخل حمام شامل تابلوهایی است که به شیوه نقاشی اروپایی از گل و گلدان با مدل غربی و انواع رنگ‌ها و سایه‌پردازی ترسیم شده است؛ اما انتخاب گل‌ها، پرندگان، چرخش و گردش عناصر چنان است که در بافته‌های ریز و پرکار و به خصوص قالی‌ها سابقه داشته است (جوادی، ۱۳۸۸، ۲۲).

وجود نقوشی از چهره‌های انسانی و زنان در مجلس بزم در فضای حمام گنجعلی‌خان نشان‌دهنده بعد انسانی این فضا و روایت‌گری آن به لحاظ فرهنگی است؛ به‌گونه‌ای که بعد آیینی و اجتماعی حمام به‌عنوان صحنه بروز روابط و فعالیت‌های انسانی، در نقوش تزئینی انسانی آن نیز دیده می‌شود (تصویر ۳).

از نظر ماهیت آیینی حمام می‌توان به این موضوع دست یافت که حمام یکی از فضاهای مهم عمومی است که در

تصویر ۳. نقوش انسانی بزم زنان - حمام گنجعلی‌خان. عکس: احمد صابری نهر فروزانی، ۱۳۹۶.

جامعه است.

با فهم کارکرد آیینی فضای حمام سنتی و مهندسی معکوس این فضا می‌توان مؤلفه‌هایی که حمام سنتی ایرانی را به یک آیین بدل ساخته به صورت ذیل دسته‌بندی کرد:

۱. محدودیت فضاهای جمعی در شهر (به ویژه برای بانوان)
۲. امکان بهره‌مندی از حمام به مثابه فضای چندعملکردی برای مراسم و انتقال اطلاعات
۳. امکان برخورد طبقات و گروه‌های مختلف اجتماعی
۴. ساختاربندی و آراستن فضا براساس اعتقادات مذهبی و باورهای عمومی
۵. بستر مناسب مواجهه و بروز هنر مردمی و شاهانه

فهرست منابع

- ابرقویی‌فرد، حمیده، صابونچی، پریچهر و فرزین، احمدعلی. (۱۳۹۷). بازخوانی نقش مناظر آیینی در هویت بخشی به شهرهای ایرانی. *باغ نظر*، ۱۵(۶۵)، ۱۲-۵.
- افروغ، محمد. (۱۳۸۸). ویژگی‌های حمام‌های ایران در دوره صفوی. *کتاب ماه هنر*، (۱۳۰)، ۱۰۱-۹۴.
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۴۳). *گنجعلی‌خان*. نشریه دانشکده ادبیات دانشگاه اصفهان، ۸۶-۶۵.
- جوادی، شهره. (۱۳۸۷). بررسی و تحلیل تزیینات معماری در مجموع‌ل گنجعلی‌خان شاهکاری از هنر عصر صفوی در کرمان. *باغ نظر*، ۵(۹)، ۵۰-۳۵.
- جوادی، شهره. (۱۳۸۸). منظره‌های بومی منبع الهام نقش‌پردازی در کاشی‌های مجموعه ابراهیم‌خان کرمان. *باغ نظر*، ۶(۱۱)، ۲۴-۱۳.
- فضل‌الله همدانی، رشیدالدین. (۱۳۵۸). *تاریخ مبارک غازان*. اصفهان: نشر پرسش.
- رضایی، الهه و باتقوا، مهدی. (۱۳۸۲). حمام در ادبیات منظوم ایران. *کتاب ماه هنر*، (۵۷ و ۵۸)، ۱۷۹-۱۷۶.
- روح‌الامینی، محمود. (۱۳۵۸). *حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز*. تهران: اطلاعات.
- سجادی، علی‌محمد. (۱۳۸۲). حمام و استحمام در فرهنگ ایرانی، *مطالعات ایرانی*، (۴)، ۹۸-۷۵.
- شعبانی، امامعلی و جبار، سعیده. (۱۳۹۳). حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده‌های میانه تاریخ ایران. *پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی*، (۱)۳، ۱۰۹-۸۹.
- قبادیان، وحید. (۱۳۷۷). *بررسی اقلیم ابنیه سنتی ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- محمد بن منور. (۱۳۸۱). *اسرارالتوحید فی مقامات شیخ ابوسعید ابی‌الخیر*، به تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگاه.
- مخلص، محمدعلی. (۱۳۸۲). تزیینات و آرایه حمام، *کتاب ماه*

کرمان که در آن به ذکر نقوش گیاهی و حیوانی پرداخته شده که عمدتاً در کرمان قابل رؤیت و بازنمایی بوده است، هرچند در ارتباط با هنر فرنگی این بازنمایی شکلی نو به خود گرفته باشد.

تصویر ۴. نقوش سردر حمام گنجعلی‌خان. عکس: احمد صابری نهرفروزی، ۱۳۹۶.

نتیجه‌گیری

آیین‌ها به معنای اعمال مشترک و جمعی در میان انسان‌ها با ریشه‌های مذهبی و یا غیرمذهبی در طول زمان جاری و همواره به دنبال مجال و مکانی برای بروز بوده‌اند. این دسته از اعمال انسانی با یافتن ظرف مورد نظر خود، رفته‌رفته از معنای ابتدایی و کالبدی خود خارج شده و معنایی فراتر می‌یابد. معنایی که مسبب آن انسان و حضور در فضای مورد بحث است. خوانش نقوش، تزیینات، سلسله‌مراتب فضا و روایات تاریخی پیرامون اعمالی که مردم در طول زمان در حمام‌های ایرانی انجام می‌داده‌اند، ارتباط این فضاها را با سنن اجتماعی و آیین‌های جمعی روشن می‌سازد و امکان بازشناسی آنها را به عنوان مناظر آیینی فراهم می‌آورد. خوانشی که حمام را فراتر از ابعاد کالبدی و عملکردی صرف، دارای جنبه‌های آیینی، اجتماعی، مذهبی و فرهنگی معرفی می‌کند و به بیانی آن را بدل به پدیده‌ای جز حمام-به معنای مصطلح-می‌سازد. حمام گنجعلی‌خان به عنوان یکی از بهترین نمونه‌های حمام‌های ایرانی، بیانگر ارتباط و تعاملی دوسویه میان انسان‌ها در بستر یک فضای جمعی و در قالب رفتارهایی آیینی که با قرارگیری در مرکز شهر کرمان به عنوان فضایی جمعی و محلی برای بروز آیین‌ها، باورها، رفتارها و تعاملات اجتماعی عمل کرده است. همچنین به عنوان نمونه‌ای اعلا به ما نشان می‌دهد که مقوله تزیین و نگارگری ابنیه کارکردی معماری ایران تا چه اندازه برگرفته از فعالیت جاری در بنا، فعالیت‌های اجتماعی و سنت زنده

- منصورى، سيدامير. (۱۳۹۲). منظر آيينى. منظر، ۵(۲۴)، ۵.
- نظامى، احمد بن نعيم. (۱۳۸۰). چهارمقاله، به تصحيح علامه محمد قزوينى. تهران: جامى.
- Floor, W. (1988). *Bathhouses, Encyclopaedia of Iranica*, Vol. 111. London and New York: Routledge and Kegan Paul.

هنر، (۵۸ و ۵۷)، ۱۱۴-۱۰۶.
 مشهدى نوش آبادى، محمد و رجبى گوندره، عباس. (۱۳۹۲).
 آيين‌هاى طهارت در دين زرتشتى، فصلنامه علمى و پژوهشى
 تاريخ اسلام و ايران، (۱۰۸)، ۸۷-۶۹.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

صابری نہر فروزانی، احمد. (۱۳۹۸) آیین حمام تحقق منظر آیینی حمام ایرانی در دوران اسلامی از خلال متون، ساختار حمام و نقوش تزیینی (نمونه موردی: نقوش و مظاهر آیینی: حمام گنجعلی خان کرمان). مجله هنر و تمدن شرق، ۷(۲۵)، ۴۲-۳۵.

DOI: 10.22034/JACO.2019.92838

URL: http://www.jaco-sj.com/article_92838.html

